

ИСТОРИЈСКИ АРХИВ У ПИРОТУ

ОД ТУРСКЕ КАСАБЕ ДО МОДЕРНОГ ГРАДА ПРЕКО БЕРЛИНА И ВЕРСАЈА

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА ПИРОТ

З 94(497.11)

НАУЧНИ
скуп

000082442

ЗБОРНИК РАДОВА

Пирот, 2018.

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	5
Александар М. Савић На граници Кнежевине Србије: Пиротска каза (1839–1856).....	7
Нино Делић Пирот и Пиротска каза од половине 19. века до ослобођења. Управни систем, демографска и привредна статистика.....	21
Славиша Недељковић Школовање епископске деце из Старе Србије у просветним заводима Кнежевине Србије од 1842. до 1868. године	35
Игор Стаменовић Подизање Цркве Рождества Христовог и Саборне цркве Успења Пресвете Богородице у Пироту	42
Сашка Велкова, Мила Панајотовић Ишчезла исламска здања Пирота	50
Сузана Рајић Мисија генерала Никитина у Србији, 1876/1887. године.....	63
Данијел Радовић Јован Ристић и питање уласка Србије у други рат са Турком, 1877. године	75
Милош Јагодић Међународни аспект аграрног питања у Србији (1880–1882)	85
Предраг М. Видановић Успостављање епископске власти на територији Пиротског округа након ослобођења од Турака	96
Јелена Н. Радосављевић Нишавска епархија од ослобођења до Берлинског конгреса	108
Момир Самарић Стево Петрановић као Михаило Михаиловић: делатност Стеве Петрановића у Пиротском крају после Берлинског конгреса	116
Александра Вулетић Демографске карактеристике становништва нових округа у време присаједињења Кнежевине Србији.....	129
Кристина Павловић Финансије нових крајева Србије (1878–1884).....	141
Марија Краљ Земљорадња Пиротског округа од ослобођења до почетка XX века.....	156
Давор Лазаревић Сусрети у пролазу — два странца на служби у Пироту осамдесетих година 19. века.....	186

Урош Шешум	
Пирот у српско-бугарском рату 1885–1886. и преки суд за Округ пиротски	199
Мирослав Радивојевић	
Србија и Бугарска на почетку Првог светског рата	216
Момчило Исић	
Основне школе у Пиротском округу за време Првог светског рата	226
Томислав Марковић	
Царибродски и Босиљградски срез (1920–1924)	244
Јасмина Милановић	
Подружница Женског друштва у Пироту и Ђилмарска школа (1904–1941)	252

МИСИЈА ГЕНЕРАЛА НИКИТИНА У СРБИЈИ 1876/77. ГОДИНЕ

Апстракт: Доласку генерала Александра Павловича Никитина у Србију 24. децембра 1876. године, претходили су месеци испуњени ратним страдањима и неуспешним покушајима српског државног вођства да обезбеди војну и финансијску потпору Русије. Рад се бави задацима Никитинове мисије и њеним учинком а, исто тако, објашњава зашто се Русија у последњем тренутку, пре истека српско-турског примирја, решила на овај корак. Посматрано кроз призму деловања снажне ратне, али и антиратне струје у Русији, император Александар II више је пута мењао своје одлуке. На држање Русије према Србији битно су утицале сложене међународне околности, услед којих је Русији било немогуће да објави рат Турској пре него се обавезе да њене трупе ни у ком случају неће улазити на територију Кнежевине Србије.

Кључне речи: Србија, Русија, Александар Павлович Никитин, император Александар II, наоружање, Милан Обреновић.

* * *

Када је у јуну 1876. Милосав Протић, опуномоћеник српске владе, отишао у Петроград да тражи зајам и помоћ у оружју, Горчаков је понављао: „Не желим изаћи из неутралности, никакви новци не долазе у обзир“.⁴⁰⁵ Један од челних људи Словенског комитета, Иван Аксаков, смиривао је отпор канцелара, објашњавајући Протићу како император и његова влада јако саосећају са патњама Словена, али да не могу да помогну јер би се цар компромитовао пред великим силама.⁴⁰⁶

У јавном миљењу Русије од 1869. године постојала је поларизација у погледу спољне политике и она се оглдала на питању „за“ Пруску, односно „за“ Француску. Канцелар Александар Михајлович Горчаков је игнорисао могући савез са Француском и пред царем је све чешће помињао да се односи са Аустроугарском морају поправити. Другим речима, званичан спољнополитички курс са ослоном на Пруску, изазивао је више година пред Источну кризу све веће незадовољство у Русији. Када је дошло до француско-пруског рата 1870, цела руска јавност била је уз Француску, док су император и његови министри били за Немце. Какво ли је тек могло бити непријатно изненађење за императора и канцелара Горчакова када су Бизмарк и пруски краљ Вилхем, после победе над Французима, изјавили да „није подесан тренутак“ за Горчаковљев мемоар о Црном мору. Поред критичара владе постојали су тзв. илузионисти, који су тежили помирењу „два лагера“ у Русији. Већина је мислила да то није изводљиво јер се радило о потпуно супротстављеним државним спољнополитичким концепцијама.⁴⁰⁷

Рад настао као резултат истраживања на пројекту *Српска нација – интегративни и дезинтегративни процеси* (ев. бр. 177014), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

⁴⁰⁵ Научно-исследователски Отдел рукописей Российской государственной библиотеки (=НИОР РГБ), ф. 126, к. 6, А. А. Киреев, *Дневник 1869–1876*, дл. 126–127.

⁴⁰⁶ Више у С. Рајић, *Спољна политика Србије између очекивања и реалности (1868–1878)*, Београд 2015, 457–459.

⁴⁰⁷ НИОР РГБ, ф. 126, к.6, А. А. Киреев, *Дневник 1869–1876*, дл. 7, 13, 24, 25, 27, 33, 34.

Међу незадовољницима због владине спољне политике нарочито су гласни били словенофили, који су захтевали савез са Француском. Катков и Аксаков су са великим жаром наглашавали да су „дела источна постала минорна“ и да се ништа не чини да се Словенима помогне.⁴⁰⁸ Од друге половине 1875. године, Словенски комитет интензивира све своје активности. Брат Александра Киреева Николај, који је био један од најагилнијих чланова, пропутовао је целу Русију и образовао у свим већим местима месне комитете, прикупивши том приликом око милион рубаља помоћи. Када је отишао у Министарство спољних послова, примио га је Александар Херникович Жомини, помоћник Горчакова, и рекао му да има *carte blanche* за оно што ради. Руски цар је 4. септембра 1875. потписао одлуку, коју је азијски департаман проследио надлежнима, да словенски комитети могу прикупљати помоћ за пострадале у Босни и Херцеговини. Тако је словенски комитет наставио са радом, те су у фебруару 1876. браћа Киреев прикупили још деведесет хиљада рубаља за потребе потлачене словенске браће на Балкану. Почетком јула 1876. у акцију се дала и сама императорица, такође незванично, упутивши у Србију жене, представнице Црвеног крста.⁴⁰⁹

Ипак, српском кнезу и влади је са надлежног и званичног места недвосмислено поручено да не улазе у рат. Са друге стране, долазак Михаила Гргорјевича Черњајева у Србију, упркос царевом забрани, сведочи да став императора и владе није био јединствен – они нису желели да изгубе углед у очима Словена, а ни да се компромитују пред великим силама. И једно и друго остварити није било могуће. Ипак, Русија се налазила на дуплом колесеку, не до објаве рата Турској у априлу 1877. већ све до поодмаклог застоја код Плевне, октобра 1877.⁴¹⁰ У том периоду је дошло и до мисије генерала Никитина у Србији.

Брига је опхрвала све на царском двору када су почетком августа 1876. застале операције на српско-турском војишту. Русија је распоредила војску у Кавкаском округу, како би се азијски део Турске задржао да не похрли на Балкан. Тамо је био одаслат царев брат, велики кнез Михаил Николаевич. О поразима српске војске у августу 1876, писало се са узбуђењем у руској јавности. „И старо и младо хоће рат...ентузијазам невиђени захватио цело друштво.“ бележи добро обавештени извор и додаје да, гледајући сву ту еуфорију, цар страхује од рата. То је разлог што је потписао одобрење да официри могу ићи ако желе, „не да помогну Србији, већ да себе спасе“. Уз то је околина уверила цара да је Србија „огањ на прагу револуције“ и да иза свега стоје Омладина и Светозар Милетић.⁴¹¹

Међутим, уз ове информације иде још једна која је веома важна како за Србију, тако и за Русију. При разговорима о „српским стварима“ између царева Вилхема I и Александра II, вођеним крајем августа и почетком септембра 1876, немачки цар је изјавио да би Немачка тешко могла да остане „индиферентна“ у случају руско-аустријског рата. Другим речима, то је значило да Немачка „не дозвољава Русији да објави рат Турској“.⁴¹² То се догађало у време страховитих српских пораза на Горњем Адровцу, Шиљеговцу, Бобовишту. Русија није могла да помогне Србији, а да претходно не обезбеди неутралност Хабсбуршке монархије. У противном би против себе имала, поред Турске, Немачку и Аустроугарску, вероватно и Велику Британију, а то би била нова Кримска војна.

Поразена Србија јадиковала је над својим ратним несрећама. Ретко ко је у таквом стању схватио колико је позиција Русије била сложена. „Наша помоћ је пуно значила, али је одоцнила... да смо шест месеци уназад слали толико људи и новце, то би довело српску армију до коначне победе“, приметио је генерал-ађутант Киреев.⁴¹³ Руска јавност је тражила рат, али нико није знао ни са киме би се одважила да уђе у подухеће, ни са којим средствима би то учинила. Цар не зна како да поступи на притисак јавности, а његове дипломате и кан-

⁴⁰⁸ НИОР РГБ, ф. 126, к.6, А. А. Киреев, *Дневник 1869–1876*, д.л. 17.

⁴⁰⁹ НИОР РГБ, ф. 126, к.6, А. А. Киреев, *Дневник 1869–1876*, д.л. 111–115, 124.

⁴¹⁰ О личним и професионалним особинама М. Г. Черњајева: А. Л. Шемякин, *Генерал М. Г. Черняев и сербская война*, Русский сборник. Исследования по истории России, Москва 2006, 14–18; о доласку и распореду руских официра пре и после доласка генерала В. Д. Дандевиља, у: Л. В. Кузьмичева, *Сербо-русские отношения*, рукопис; Иста, *Русские добровольцы в Сербо-турецкой войне 1876 г.*, Россия и Восточный кризис 70-х годов XIX в. Москва 1981, 77–98.

⁴¹¹ НИОР РГБ, ф. 126, к.6, А. А. Киреев, *Дневник 1869–1876*, д.л. 127–128, 129.

⁴¹² Исто, д.л. 130.

⁴¹³ Исто, д.л. 130–132.

целар су га на све начине одговарали од рата. Као резултат тако сложених околности у Русији, Србији је одобрено милион рубаља помоћи. Али, дошло је до неспоразума, зато што је новац требало доставити раније и то не Карцову, већ Черњајеву. Овако је изостала Карцовљева подршка Черњајеву у пресудном тренутку, када је на ратишту српска војска доживљавала поразе. Проглас Милана Обреновића за краља 16. септембра, на иницијативу Черњајева, само је још више удаљио руску дипломатију од Србије.⁴¹⁴ На вапај Черњајева после пораза на Кревету, генерал Киреев је записао да Русија „споро“ реагује и да никако није смела да дозволи да 100.000 српске војске буде поражено на бојном пољу! То је усамљено мишљење међу Русима и тим више је драгоцено јер се не ради о личности безрезервно везаној ни за славенофле, нити за руске владине кругове.⁴¹⁵

Европска дипломатија је усилрила своје посредовање у успостављању мира између зараћених страна, што Србија није смела пропустити. Кнез Милан се, међутим, почео преомишљати. Черњајев га је убедио да треба наставити борбу после десетодневног примирја. У тренутку када је већина гарантних сила била спремна да посредује у корист мира, кнез је наредио Јовану Ристићу да опозове прихваћено посредовање сила, што је он 26. септембра учинио.⁴¹⁶ Након тешких борби у бици на Кревету (28–30. септембар) и пораза на Ђунису (23. октобар), прекид ватре је постао хитан ради спаса Србије од пропасти.

Кнежево и Черњајевљево колебање било је изазвано неоснованим надама у скору руску помоћ, а та надања нису потицала из руских званичних кругова, већ из штампе и јавног мњења. Изасланик српске владе у Русији Милосав Протић срећно је, али касно завршио своју мисију везану за зајам и провоз оружја. За промену снага на терену већ је било доцкан. „Друга помоћ нама треба, а на ту се Русија неће решити“, писао је Ристић, алудирајући на руско учешће у рату.⁴¹⁷ Има и других наговештаја који указују на то да нису само кнез и Черњајев очекивали конкретну руску подршку; био је ту и Ристић. Изневерених нада, Србија је прихватила понуду конзула да посредује у корист мира.⁴¹⁸

Веома је важно за ову тему нагласити да је управо у периоду од 9. до 25. октобра 1876. а после дефинитивног фијаска српске војске на бојном пољу, руски естаблишмент почео да ради на припремама за обезбеђивања аутономије Бугарске, на слању војних стручњака и концентрацији народне војске састављене од припадника бугарског народа. Од тог тренутка Србија не само да није у фокусу спољнополитичких планова Русије већ је, напротив, у њој, Русија видела једино базу и помоћ за остваривање планова усмерених према бугарском народу и држави. Цар се половином октобра 1876. окуражио и изјавио: „Ако буде нужно нешто предузети, онада хајдемо! Поћи ћемо и победићемо... за Турке нам не треба више од 100.000 људи; 15 000 послати Черњајеву, 10.000 у Шумлу, а у Силистрију 65.000 који ће ићи пут Цариграда; можда још 30.000 у Малу Азију где никог нема.“ А Аустрија се може зауставити уз помоћ Италије која жели Трентино. Међутим, и у Ливадији су била два курса. Министар унутрашњих дела, Александар Тимашев, тврдио је да није довољна сила јавног мњења да би се ушло у рат, јер се у Русији новине не продају у великом тиражу и нема тог појма „јавног мњења као у Енглеској“. Киреев је пак тврдио да се могу поправити греси „наше правителствене дипломатије“ јер није карактерно играти се са опстанком војске од 100.000 људи. На поновљени телеграм Черњајева од 16. октобра у којем је писало да ако руска влада новчано не помогне Србија ће «погинути», било је различитих реакција у Ливадији. Цар је у врло озбиљном тону рекао Тимашеву да одговори Черњајеву да је у Србију отишао на сопствену руку. „Неодлучност и слабост“ су главни проблеми Русије, тврдио је Киреев који је све ово

⁴¹⁴ Исто, дд. 132–134.

⁴¹⁵ НИОР РГБ, ф. 126, к. 7, А. А. Киреев, *Дневник 1876–1878*, д. 2.

⁴¹⁶ Архив Србије (=АС), МИД-ПО (=Министарство иностраних дела – Политичко одељење), 1876, ф. 2, д. 2, пов. бр. 839, пов. бр. 856; АС, Поклони и откупи (=ПО), к. 73, д. 303; Исто, к. 29, д. 100, Т. Николит – кнезу Милану, 11/23. септембар 1876. и генерал Черњајев – кнезу Милану, 13/25. септембар 1876; Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност 1875–1878*, књ. 1 (Први рат), Београд 1896, 144–145.

⁴¹⁷ АС, ПО, к. 73, д. 303.

⁴¹⁸ Архив Српске академије наука и уметности (=АСАНУ), Историјска збирка (=ИЗ), бр. 7940, Испис из бечких архива, Вреде – Андрашију, Београд, 25. август 1876; АС, МИД-ПО, 1876, ф. 2, д. 2, пов. бр. 825; *Русские в Сербии и Сербиях*, Т. 1: Письма, статьи, мемуары, Санкт Петербург 2006, 141–144.

посматрао из непосредне близине. Долазак српског изасланика Протића у Ливадију и разговор са Тимашевим уследио је тек 21. октобра.⁴¹⁹

Од тада су „српске ствари“ у Русији биле на клацкалицу, с тим што је далеко претегао тас који је заговарао антиратни став. Цар се није могао одлучити и сумњало се да га Тимашев наговара да се држи подале од словенских послова. Слично се понашао и велики кнез који је наступао без такта, нападајући писање *Московских вједомости*, оптужујући их да изазивају раздор у правитељству.⁴²⁰ Само када се сагледа прави смисао антиратног и антисловенског царског окружења може се правилно разумети *кремаљска изјава* императора Александра II од 29. октобра 1876, којом је отворено укорио Србе за кукавичлук. И у Србији је постојало огромно незадовољство према Русији. Сви су се питали зар је Русија морала толико дуго да чека да Србија буде уништена па да се покрене на одлучан корак.⁴²¹

Последица оваквог положаја «српске ствари» у Русији била је нагла и жива ангажованост руских војних стручњака на формирање и наоружање бугарске војске. Један од делатника на том пољу, генерал Николај М. Баранов говорио је јавно да Бугари нису много лошији од Срба; напротив, лакше ће се обучити и дисциплиновати јер су «тврђи» и «постојанији» од Срба.⁴²²

Томе су кумовале многе сложене међународне околности с почетка октобра 1876. године. Турска је одбила све предлоге Великих сила о реформама и смиривању стања у Босни и Херцеговини.⁴²³ Император је позвао генерала Едварда Ивановича Тотлбена у Ливадију да га наменује за предводника бугарског националног корпуса. Кључно питање је било хоће ли тај потез Русије изазвати улазак аустријске војске у Босну?! Зато је император писао цару Фрањи Јосифу, опомињући га на договор из Рајхштата из јула 1876, као и на чињеницу да ће он, император, ускоро остати у целој Русији једина личност која ће бити за мир. Нико у Србији није сматрао успехом у Источном питању ако би се за Србију и Црну Гору издејствовао *status quo*, а да се за Босну и Херцеговину и Бугарску обезбеди аутономија. Уз то је неповерење између Беча и Петрограда било велико и једна страна није веровала другој да заиста нема освајачких амбиција према територијама које ће бити отргнуте од Османског царства.⁴²⁴

После пораза на Ђунису, када је турској војсци пут у срце Србије постао отворен, Ристић је на Черњајевљево алармантно тражење примирја писао Протићу у Петроград тврдећи да ће Турци за десет дана бити у Београду, ако одмах не дође до примирја. Русија је 30. октобра 1876. поставила ултиматум Порти да у року од четрдесет и осам сати омогући шестонедељно примирје, или ће цар опозвати Игњатијева и прекинути дипломатске односе са Турском. Отвореном ратном претњом Русије Србија је спасена пропасти. Првог дана новембра 1876. на снагу је ступило двомесечно примирје.⁴²⁵

Делиградски догађај трагао је цара, те је наредио генералу В. Д. Дандевиљу да спреми добровољце за Србију и две хиљаде пушака за пуковника Висариона Висарионовича Комарова, који је био један од главних Черњајевљевих опонената у Србији. И цар и наследник престола Александар Александрович пледирали су за рат; царевих је својеручно исправљао

⁴¹⁹ НИОР РГБ, ф. 126, к.7, А. А. Киреев, *Дневник 1876–1878*, л. 3–4.

⁴²⁰ Исто, лл. 7–9.

⁴²¹ Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), ф. 828, оп. 1, л. 1462, л. 287, 294–295, 298; АС, ПО, к. 29, л. 100а; НИОР РГБ, ф. 126, к.7, А. А. Киреев, *Дневник 1876–1878*, лл. 12, 16; АСАНУ, бр. 7940, Исписан из бечких архива, Вреде – Анарашнју, Београд, 6, 13, и 19. септембар 1876; Рукописно одељење Народне библиотеке Србије (даље: РОНБС), Преписка IX, М. Протић – Ј. Ристићу, 6891/57, Р 1.012, писмо бр. 8; Ј. В. Кузьмичева, *Србо-русские отношения*, рукопис.

⁴²² НИОР РГБ, ф. 126, к.7, А. А. Киреев, *Дневник 1876–1878*, л. 10.

⁴²³ Од 24. августа до 16. септембра 1876. Турска је одбијала предлоге сила и постављала услове. И тада је пристала само на десетодневно примирје, до 26. септембра. Горчаковљев помоћник Гирс поручио је Србији да се држи јуначки на бојном пољу још који дан јер силе узимају ствар у своје руке, АС, МИД-ПО, 1876, ф. 2, л. 2, пов. бр. 825; РОНБС, Преписка IX, 6891/57, Р 1.012, писмо бр. 10, М. Протић – Ј. Ристићу.

⁴²⁴ НИОР РГБ, ф. 126, к.7, А. А. Киреев, *Дневник 1876–1878*, лл. 1–2.

⁴²⁵ ГАРФ, ф. 828, оп. 1, л. 1643, л. 168–169, Горчаков – Карцову о ултиматуму Русије; *Россия и национально-освободительная борьба на Балканах, 180–181: Атаагае аатаагае-аатаагае аатаагае аатаагае аатаагае-аатаагае 1876–1878*, Москва 2009, 145–148.

текст ултиматума Порти. Међутим, антиратна партија у Русији се није предавала.⁴²⁶ Она је усилрила напоре да цара опет одговори од рата. У томе је учествовала плејада личности – од новинара, дипломата, министара, до генерала. Онда не чуди зашто је мисија генерала Никитина завршена са апсолутним неуспехом. На Србију се више није гледало као на потенцијалног савезника. Вести које су из Србије стизале у Русију, биле су гора од горе – тврдило се да је српска интелигенција желела рат са Турском, док је народ сасвим индиферентан према идеји ослобођења подјармљене браће, те стога не жели више да ратује; даље се наводило како Србија има свега 6 000 регуларних војника а остала војска ничему не вреди; жестоки напади у руској штампи пали су на рачун српске артиљерије. У том тренутку није било важно што су храбре српске војсковође попут Хорватовића, те Черњајева, са мало регуларне војске и још мање руских добровољаца, успели да четири месеца одолевају сили од 80.000 до 100.000 турских војника.

* * *

Кнез је после руског ултиматума хтео да све карте стави на Русију, али је овога пута тражио искључиво званичне канале. Замолио је генералштабног пуковника Д. П. Дохтурова, кога је цар послао у Главни стан српске војске да га извештава о стању на фронту и у војсци уопште, да пренесе цару кнежево гледиште о српској војсци и неопходним реформама, укључујући и допуну наоружања. Цар се сложио са самокритичним кнежевим погледима, али није ништа обећао. Изјавио је само да се нада да ће Србија помоћним корпусом помоћи Русији ако зарати против Турске и саветовао је комплетирање постојећих дивизија.⁴²⁷

Да би ближе сазнао руске политичке планове на Балкану, кнез је у Петроград намеравао да пошаље Јована Ристића. Цар није хтео да га прими, чак је поручио кнезу да је дошло крајње време да га се ослободи. Тражио је Јована Мариновића, који се 7. новембра запутио у Русију са кнежевим писмом за цара, *упутством* владе и *мемоаром* за руско правитељство. Стигао је 14. новембра, а већ је 16. имао прву аудијенцију код цара.⁴²⁸

Уз званичне поруке, Мариновић је имао и тајне кнежеве инструкције, за које влада није знала. Наглашавајући материјалну и моралну исцрпљеност Србије, кнез Милан је затражио исплату обећаног зајма, још око два милиона рубаља и додатна средства за издржавање војске и око сто четрдесет хиљада избеглица и житеља Србије који су због ратног пожара били приморани да напусте своја станишта. Кнез је желео да зна и тачне податке о војној помоћи на коју би Србија могла рачунати у случају рата против Турске и евентуалне агресије Аустроугарске. Уколико Русија још није спремна за рат, кнез је тражио помоћ у продужавању примирја, чији је рок истицао 1. јануара 1877. године. Био је спреман и да се бори са својом војском у редовима руских борбених снага. Није видео ниједну могућност за себе или земљу без руске помоћи. Обећавао је да ће у свему следити цареве савете, правдао се што је ушао у рат мимо његове жеље и што је у критичном тренутку прихватио понуду и помоћ комитета. Уверавао је да ће убудуће подршку тражити искључиво од руског правитељства. Српска влада, пак, изложила је пропозиције и у случају да се са ратом настави после примирја, и у околностима да се склопи трајни мир са Турском. Јован Ристић, творац владиних инструкција Мариновићу, био је опширнији и прецизнији у *упутствима* него у *мемоару*, у којем су изложени стање у Србији, њене потребе и правци које би изабрала у зависности од околности. Министар иностраних дела је истакао у *упутствима* да тешко да би се Србија покренула на поновни рат, осим ако Русија не би кренула прва и ако би јој гарантовала, у случају успеха, присаједињење Босне и Старе Србије. Одрекао је било какву могућност ратовања са Грцима и Румунима, па и са Бугарима. А ако би се Русија ангажовала, Србија би имала на располагању педесет батаљона одабране пешадије и двадесет пет батерија. Од Русије се

⁴²⁶ НИОР РГБ, ф. 126, к.7, А. А. Киреев, *Дневник 1876–1878*, дл. 11, 14.

⁴²⁷ Дохтуров – кнезу Милану, Петроград, 14/26. новембар 1876, лични регистар кнеза Милана. Народна библиотека Србије (даље: регистар кнеза Милана); Руски Архив, I, Москва 1914, 63.

⁴²⁸ ГАРФ, ф. 828, оп. 1, л. 1463, л. 240, 250; *Затиси Јеврема Грујића. Књига трећа (Друга влада Обреновића и турски ратови)*, Зборник за ИЖК, Прво одељење, књ. 9, Београд 1923, (= *Затиси*, III), 243, 247.

тражила помоћ у новцу од шест милиона динара и у оружју. Ако Русија неће у рат, Мариновић је требало да обезбеди њену потпору за частан мир без нових жртава, уз ратну одштету за пустошење српских територија у висини од дванаест до петнаест милиона дуката. Уместо новца, у обзир се могла узети и територијална надокнада у виду административног припајања Новопазарског санџака и Призренског вилајета.⁴²⁹

Заједнички и кнезу и влади били су страхови од напада са севера, те схватање да Србија не може поднети ни најмањи напор у будућности, уколико не добије помоћ из Русије. Исто је тврдио и Черњајев, као непосредни сведок разарања и пустошења Кнежевине током четворомесечног ратовања. Конзул Карцов, који је у Петроград отпутовао са Марановићем, сматрао је пак да је Србија девастирана и да се налази у стању унутрашњег растројства, те јој ни руски новци, ни помоћ у оружју и официрима не могу помоћи. У Петрограду је отежавао Протићу послове на уговарању „предзајма“, који је Србији био преко потребан. Цар се уштедео да понуди отворени одговор на српске предлоге и захтеве, али је наредио да руски добровољци до даљњег остану у Србији и обећао је да ће лично послати специјалног изасланика да их организује. Обећана су и новчана средства од зајма, свакако тек када се добије извештај вреди ли и има ли вајде улагати у реорганизацију српских снага. Мариновић је јавио после првог сусрета са царем да у случају мира Србија може рачунати само на *status quo*, а у случају рата на заједнички рад с Русијом, на новчану потпору и „неколико увеличање“ територије.⁴³⁰

Уследило је саветовање у Царском Селу 17. новембра 1876, на којем су, поред цара и наследника престола, били још и главнокомандујући велики кнез Николај Николајевич, министар војни Миљутин и начелник Главног штаба активне војске Обручев. На састанку је прочитана записка министра војног, коју је допунио канцелар Горчаков, а у којој су наведена три могућа правца напада Русије на Турску, западни — кроз Србију, централни и најкраћи — преко Румуније право у Дунавски вилајет, те источни — из Азије. С обзиром на то да Русија није имала договор са Француском и Енглеском, она је страховала од сукоба са њима, али је зазирала и од Аустроугарске. Зато је могла ангажовати само део снага, будући да је други део морао чувати руске јужне и балтичке границе. Други ограничавајући фактор био је недостатак финансијских средстава за помоћ у наоружавању Срба и осталих хришћана на Балкану. Претпоставке да се са Аустро-Угарском мора извршити подела интересних сфера на Балкану су биле сасвим извесне, као начин да се избегне рат у читавој Европи.⁴³¹

На сва Мариновићева наваљивања да се прецизније изјасни у погледу могућих територијалних добитака Србије, Русија је одговарало неодређено, да се „у неким случајевима нешто може учинити према мери наших услуга“. По налогу из Београда, Мариновић је стављао на знање руским званичницима да Србија не мисли да улази опет у рат без обећања о територијалном увећању земље. Карцов, који се вратио у Београд 15. децембра, изложио је усмено кнезу да не може бити никаквих обећања о територијалном увећању Србије, али да ће у случају срећног окончања рата бити извесних проширења, у зависности од ангажовања Србије. Рекао је и то да ће ускоро добити једнократну помоћ од милион рубаља за војну спремност, а тристотине хиљада рубаља за пострадале у рату и руске добровољце који су остали у Србији, њих око хиљаду, који су због празне државне касе били у врло тешкој позицији. Тај новац цар неће тражити да се врати ако рата не буде.⁴³²

Кнез и влада су били у недоумници јер им је изасланик јављао да рат са Турском још увек није решен, али да се ипак очекују услуге Србије. О траженој новчаној помоћи, за прво време само шест милиона динара, није било говора, иако је кнез писао Мариновићу да су изгледи да се Србија организује без те помоћи слаби. Значајна је чињеница да је Карцов дао

⁴²⁹ *Затписи*, III, 245–246; *Мемоар и Упутства* објављени у Ј. Ристић, *Дипломатска историја*, св. 2, 3–13; V. Vučković, *Misija Jovana Marinovića u Petrogradu 1876. godine*, *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo* 3 (1957), 354–355.

⁴³⁰ *Особое прибавление к описанию русско-турецкой войны на Балканском полуострове*, вып. VI, С. Петербург 1911, 164–165, 167–178; *Затписи*, III, 249; *Айаатед айдидде-идецайиддеде адала Аједдеу Ајдеајде-а Јеједдеа 1876–1878*, 158.

⁴³¹ *Особое прибавление к описанию русско-турецкой войны на Балканском полуострове*, вып. VI, 52–57.

⁴³² *Затписи*, III, 252–253; Российский государственный военно-исторический архив (даље: РГВИА), Ф. 439, л. 15/часть I, л. 38.

позитивна уверавања Ристићу да у случају победе Србија може рачунати на територијално проширење у „јужној Србији”, сразмерно свом ангажовању. Да ли је он то обећавао на своју руку не знамо, али је извесно да Мариновић није успео да дође до потврде те информације у Петрограду.⁴³³

До доласка руског изасланика војни експерти су вршили снимање терена и радили су процене извођења руског војног плана по предлогу главнокомандујућег, великог кнеза Николаја Николајевича. Главномандујући је инсистирао да се пажња усредреди на Србију, јер је Румунија била под строгим надзором Аустроугарске и Немачке, уз то и врло непријатељски расположена према Русији. Задатак генерала А. П. Никитина био је да спреми корпус српске војске који би могао бранити доњи Тимок до Кладова током осамнаест дана, предвиђених за подизање понтона на Дунаву, како би се омогућио прелазак једне руске дивизије са два коњичка пука. Почетком децембра, пре него што је генерал Никитин дошао, стигле су негативне процене са терена. Пуковник Зеленој је јављао из Србије да је немогуће да Кнежевина изведе на источну и југоисточну границу више од десет хиљада „добрих војника”. Ако се жели да се линија одбране задржи од Кладова преко Зајечара, Књажевца до Алексинца и Ниша, тебало је послати још шездесет хиљада људи, тврдио је Зеленој.⁴³⁴ Он је сведочио да од почетка примирја ништа није урађено на реорганизацији српске војске и да је премало времена да се изврше задаци главнокомандујућег.

Министар војни Сава Грујић одлучно демантује његове тврдње. После оставке Тихомиља Николића почетком новембра, нови министар Грујић је извршио реорганизацију српских снага. У циљу централизације силе, шест дивизија је преуредено у четири корпуса, а у сваком је била по артиљеријска бригада. Активне офицере је поставио за команданте народној војсци и тиме поправно њену ефикасност. Од два добровољачка батаљона формирана је једна бригада под командом потпуковника Милорадовића, од око двеста педесет бораца, оних који нису напустили Србију до краја децембра 1876. године. У случају продужетка рата, војска је имала хране за око месец дана, али је недостајало фуражи и хране за стоку. Муниције није недостајало, али је било потребно још пушака.⁴³⁵ Рачунајући на помоћ Русије у попуни материјала и наоружања, Никитин је очекиван у Србији са великим нестрпљењем. То потврђује и Карцовљев телеграм од 18. децембра 1876, у којем се наводе кнежевине речи да је спреман на пуну сарадњу са Русијом.⁴³⁶

А. П. Никитин је пристигао у Београд тек 24. децембра увече, недељу дана пре истека српско-турског примирја. После поменутог саветовања у Царском Селу, издата су 23. новембра посебна правила о одласку руских официра и добровољаца у Србију, на основу којих би се стаж проведен у српској војсци рачунао као да су били у домаћој служби. Обезбеђена су им средства за издржавање док бораве у Кнежевини и све припадљности као да су у руској војсци. Онај милион рубаља који је цар одобрио стављен је на располагање Карцову и Никитину, али му је у међувремену промењена намена; није послат као субвенција српској влади,

⁴³³ *Записи*, III, 250, 252; *Записници седница министарског савета*, 244–246; Ј. Ристић пише у свом делу *Дипломатска историја* да је Горчаков саветовао влади да не одбија Портину понуду да преговара о миру, док је кнезу Милану цар Александар писао да очекује „енергичну кооперацију Србије” ако дође до рата између Русије и Турске (св. I, 232). Тиме је тенденциозно указивао на недоследност Русије, али није објаснио праве разлоге за неуспостављање координације коју су Руси тражили. Лично је тада био против рата и сматрао је да Србија без највећих гаранција не може поново да се излаже страдањима. Вештим логичким обртима, даје сасвим супротан смисао питању наставка рата, па се представља као његов заговорник (св. I, 230–231); РГВИА, Ф. 846, оп. 5, д. 2/част 5, л. 684, Кнез Милан – Ј. Мариновићу, Београд, 15/27. децембар 1876; V. Vučković, *Misija Jovana i Marinovića u Petrogradu 1876. godine*, 559.

⁴³⁴ РГВИА, Ф. 846, оп. 1, д. 4/част 3, л. 322; Исто, оп. 1, д. 3, л. 136–137; *Ослобођење Балгарије од турског вла. Документи в трех томах*, под редакцијом С. А. Никитина, В. Д. Конобеева, Ал. К. Бурмова, Н. Т. Тодорова, т. 1 (Ослободитељна борба Јужних Славја и Русија 1875–1877), Москва 1961, (дале ОБТИ), 1, 561.

⁴³⁵ С. Грујић, *Операције Тимочно-моравске војске*, књ. 4, св. 8 (Свршетак рата), Београд 1901, 177–195. Извршили смо проверу оних руских докумената које Грујић наводи у свом делу, а чију истинитост некада побија, и утврдили смо да их је у свему верно цитирао и користио. Карцовљев и Никитинов извештаји из Београда из друге половине децембра 1876. и прве половине јануара 1877. похрањени су у РГВИА, Ф. 439, оп. 1, д. 15, делимично публиковани. После реорганизације коју је извео Сава Грујић, Србија је имала активне војске 85 205 (пешаци, коњаници, тобици, пионири), за које је на месечном нивоу требало издвојити по 2 300 динара за издржавање, а за војну спремност око шест милиона динара, што је управо она сума коју су тражили од Русије као хитну и неопходну, *Записи*, III, 264.

⁴³⁶ ОБТИ, т. 1, 562.

већ на војне расходе у Србију. Карцов и Никитин су из тих средстава потрошили само мањи део, и то за подмиривње потребе руских добровољаца. Нису хтели да дају ни динара за пушке које је српска влада поручила.⁴³⁷ Спорене око тих новчаних средстава довело је до непријатних сцена, како између Карцова и Ристића, тако и између Никитина и Саве Грујића.⁴³⁸

Посебно наглашавамо да је у инструкцијама за Никитина стајало да му је задатак да учествује у реорганизацији српске војске, али да најпре посети кнеза Милана и да му изложи свој план. Тек ако би се кнез и влада сложили, могло се прећи на посао. Министар војни Миљутин је тражио да Никитин одмах поведе „потребан“ број официра како би успешније обавио задатак, али је то пресртано и дописано „неколико“ официра, у смислу техничког особља. Очигледно је да је било оних којима је сметала велика журба са Србијом, баш у време када је канцелар настојао да дође до конкретног политичког споразума са Аустро-Угарском, а територија Србије је била нарочито спорна за заједничка руско-српска дејства.⁴³⁹

Тако су са Никитином пошла само тројица штабних официра, међу њима и добро познати Николај А. Сњесорев, који је први стигао у Београд 20. децембра да би припремио терен за Никитинов долазак.⁴⁴⁰ До руског министра војног су још пре Никитиновог доласка у Србију стизали веома неповољни извештаји о стању српске војске и лошем свеукупном стању у земљи. Акцент је стављан на чињеницу да Србија нема праву војску, већ народну милицију коју чине сељаци, људи који се нису свикли на војну дисциплину и који о ратовању ништа не знају. Чак ни њихови официри нису имали никаквог ратног искуства пре 1876. године. Кнез је оптуживан да жељно нишекује продужетак примирја јер је стање у земљи тешко. Све то је поновио и Никитин у својим извештајима, само је још драстичније подвукао разлоге због којих Русија ништа не треба да очекује од Србије. После сусрета са кнезом Миланом, исте вечери кад је приспео у Србију, издат је 25. децембра указ о мобилизацији Тимочког, Моравског и Дринског корпуса. Позвано је око двадесет три хиљаде војника. О резултатима мобилизације и свеукупног стања у држави и у војсци Никитин је послао врло неповољан извештај. Јављао је да су неки силом терани на зборна места из својих домова, али без успеха, и тврдио да је то доказ да Срби не желе рат, поготово не пошто је 28. децембра примирје продужено до 1. марта. Наглашавао је да се кнежеве наредбе не поштују, а што је најважније, да му је и сам кнез отворено признао да Србија не може да настави рат, посебно не у стању у ком се тренутно налази.⁴⁴¹ Сава Грујић негира ове наводе и тврди да су сви неспоразуми потекли од Карцова и његових интрига и да му се Никитин и лично прикључио.⁴⁴²

У науци није примећено да је кнежева изјава о немогућности наставка ратовања дата дан до истека примирја и пошто је Никитин саопштио кнезу да нема времена за реорганизацију српске војске по оном плану који су предлагали кнез и главнокомандујући Николај Николајевич. Никитин је на лицу места изјавио да се од тог плана одустаје и да он предлаже да се „из већ постојећег материјала“ народна милиција здружи с руским добровољцима. Спор је настао када је Никитин захтевао да са уласком Русије у рат главни правац деловања српске војске буде линија Дунав–Тимок, те да највећи број војника буде распоређен од Кла-

⁴³⁷ Детаљније о правилима од 11/23. новембра 1876. у: РГВИА, Ф. 439, д. 15/част 1, л. 4–7, 10–12, 23. Царским решењем од 23. новембра/5. децембра 1876. руским официрима је одобрено да се отправе у Србију пошто Никитин изврши њихов одабир. Исто, л. 43; *Записи*, III, 253; С. Грујић, *нав. дело*, књ. 4, св. 8 (Свршетак рата), 206–207.

⁴³⁸ Карцов је снажно пледирао у корист Ристићевог свргавања и Мариновићевог довођења на власт, у децембру 1876. Кнез је три пута нудио Мариновићу да састави владу, али је овај одбио. Резигниран Мариновићевом тромошћу и неодлучношћу, Карцов се прилично експонирао пред Ристићем и кнезом, те је после неколико месеци повучен са места когтуда у Србији. Карцовљева писма, којима правда своје мешање у унутрашње ствари Србије, у: РГВИА, Ф. 846, оп. 5, д. 2/част 5, л. 577.

⁴³⁹ РГВИА, Ф. 439, д. 15/част 1, л. 8, 9, 21, 29–30.

⁴⁴⁰ Исто, л. 26.

⁴⁴¹ РГВИА, Ф. 439, д. 15/част 2, л. 130, 152, 179.

⁴⁴² С. Грујић, *нав. дело*, књ. 4, св. 8 (Свршетак рата), 199–201. Грујић пише да су кнез и влада одмах предали Никитину детаљне анализе о учињеној реорганизацији у војсци и о војним потребама, које је неопходно што пре извршити. Негира да је кнез изјавио Никитину на саветовању у двору да Србија не може да настави ратна дејства против Турске; за исто доказ у извештају који је министар војни поднео министарском савету, *Записи*, III, 263–264.

дова до Неготина, десет хиљада, и у Доњем Милановцу девет хиљада. Требало је да ту остану петнаест до двадесет дана, док Руси не пређу Дунав и не стигну у Кладово. Ако би српска страна на то пристала, како је и Сњесорев приметио, остала територија Србије би остала небрањена. Закључивши да у Србији „поуздане” војске има само пет батаљона и да се до 6. јануара може прикупити још толико, а то је не више од пет хиљада, Никитин је сматрао да је узалудно било шта покушавати, јер Турци око Видина имају једанаест хиљада и петсто људи. Сматрао је да је немогуће до Нове године извести српску војску на доњи Тимок и Дунав, јер се до тада не може подићи понтон. Тврдио је да је српска обала Дунава врло ограничена за прилаз већег броја пловних средстава, што би искрцавање на српско тло додатно отежало. У Србији није било довољно хране, свега за седамнаест дана, те је не би било довољно ни за руску војску. Тек пошто је чуо Никитинов измењени план, кнез му је рекао да не жели да доводи цара и руско правитељство у заблуду јер нема ниједног предуслова да би Србија могла да настави рат, те стога Русија „на снагу Србије да не рачуна”.⁴⁴³

У напетом атмосфери, оптерећеној међусобним оптужбама, није чудо што до договора није могло доћи. Карцов и Никитин су почели да организују руске добровољце за напуштање Србије. Постојала је претња да се они сукобе са српским властима, што се у неколико наврата догодило. Већ 7. јануара 1877. Никитин је тражио да га што пре опозову, јер је његов боравак у Србији бескористан и нарушава достојанство руског војног представника. Проценио је да нема никакве наде да се војна снага Србије поново успостави, чак да не постоје услови да се организује одбрана земље јер је Ристићева влада непријатељски расположена према Русији, кнез нема самосталног суда, а у земљи не постоји расположење за рат. У том је 8. јануара 1877. стигла царска наредба да се Никитин одмах врати у Русију и да обустави даље трошење новчаних средстава. Тако је Никитинова мисија окончана 9. јануара и он је рано ујутру 10. јануара 1877. напустио Београд.⁴⁴⁴

Из штаба главнокомандујућег стигао је озбиљан приговор на Никитинову опозивање и на повлачење добровољаца из Србије, јер ће се сва турска сила устремити на руску армију. Тиме су предсказане опасности које су се, на жалост, и обистиниле по отпочињању ратних дејстава у руско-турском рату 1877. Министар војни Миљутин је сматрао да нема места великом жаљењу што није уговорена заједничка кампања, јер упркос чињеници да ће се Турска са већим снагама устремити на Русију, бар Русија не мора да одваја део својих трупа да брани Србију. Претпоставио је да ће се Србија свакако придружити и олакшати продор руској војсци ка Софији и Цариграду, када ова буде прешла планину Балкан. Предлагао је да руска војска буде у стању приправности, а да Србија примирје са Турском продужи до пролећа.⁴⁴⁵ Турска војска са јужних и источних граница Кнежевине, око педесет хиљада људи, повлачила се ка Дунаву, где је очекивана навала руских трупа.⁴⁴⁶

Конзул Карцов је тврдио да је Ристић директно бојкотовао Никитинову мисију, мада то није тачно. Ристић је само искључивао могућност да Србија ратује без Русије, али и без гаранција о територијалном проширењу у случају победе.⁴⁴⁷ Кнез је био очајан и свестан своје кривике што је пристао на рат и тако довео земљу у изузетно тежак положај. Поред тога, био је разочаран што Русија одбацује Србију „као исцеђен лимун”. То је у више наврата поновио. Разишао се и са руским конзулом чим је увидео да он ради на своју руку и даје му

⁴⁴³ РГВИА, Ф. 439, д. 15/част 2, л. 240–255; *Особое приобщение к описанию русско-турецкой войны на Балканском полуострове*, вып. VI, 201; ОБТИ, 1, 568.

⁴⁴⁴ РГВИА, Ф. 439, д. 15/част 2, л. 152–166, 168–170, 172, 176–177, 184; РГВИА, Ф. 486, оп. 1, д. 4/част 3, о сукобима између Срба и Руса у Београду, где се слегло највише добровољаца после примирја 1. новембра 1876, пише секретар руског конзулата (л. 321). Осим сукоба са српским властима, дошло је до сукоба руских добровољаца са Никитином, али је било ексцеса и међу самим Русима, попут оног између Дохтурова и Сњесорева. Иако су Срби хвалили храброст руских војника, било је евидентно да су тај утисак кварили недисциплиновани, они који су пили, журили жене и понашали се врло разудано. *Особое приобщение к описанию русско-турецкой войны на Балканском полуострове*, вып. V, 196; Исто, вып. VI, 201–209.

⁴⁴⁵ РГВИА, Ф. 846, оп. 1, д. 3, л. 125–126; *Особое приобщение к описанию русско-турецкой войны на Балканском полуострове*, вып. VI, 172; ОБТИ, 1, 571.

⁴⁴⁶ РГВИА, Ф. 439, д. 15/част 2, л. 122, 143–144, 149–150, 152.

⁴⁴⁷ О Карцовљевом нерасположењу према Ристићу и конзуловом ангажовању на свргавању владе и довођењу Мариновића најбоље сведоче Карцовљев извештаји из Београда месеца децембра 1876. године, РГВИА, Ф. 846, оп. 5, д. 2/част 5, л. 567–582.

савете који нису потекли од руског правитељства. То је тврдио и Мариновић, који је нагла-сно да рата не би било да је Шишкин остао на месту конзула у Београду, да је народ обманут и заведен и да зато тражи кривца. Искомпромитован обарањем Ристића, које му није пошло за руком, Карцов није имао куд него да се повуче. Прво је позван на дуже одсуство, затим је смењен, а на његово место је у јесен 1877. дошао А. И. Персијани.⁴⁴⁸

Чим је отишао Никитин, конзул Карцов и Сњесорев организовали су евакуацију прео-сталих руских официра. Првог дана фебруара 1877. Србију су напустили сви сем стотину добровољаца, који то нису желели да учине. Истовремено су отишли Сњесорев и неколико његових помоћника. Ту је био крај свакој идеализацији и еуфорији, које су владале од лета 1875, а наступили су рационалнији и разумнији погледи, како код кнеза и његових министа-ра, тако и код представника словенофилског правца.⁴⁴⁹

Император Александар II је по Мариновићу послао писмо за српског кнеза, датирано 1. јануара 1877. године. У њему поручује Милану Обреновићу да је потребно „спасити садашњост и рестаурирати будућност” и да се продужењем српско-турског примирја, до којег је у међувремену дошло, постигло оно најбитније. Цар је поздравио тај корак Србије и изразио наду да ће преговори између гарантних сила и Порте довести до општег мира, а у њима ће се цар заложити за што бољу позицију Србије. На истом месту га охрабрује да спреми земљу и војску „за једну енергичну сарадњу” у случају рата, или да поврати земљи благостање ако рата не буде. Не одричући своју традиционалну благонаклоност према српском кнезу, цар га оставља у дилеми у којој је и био. И у Горчаковљевом писму кнезу наглашено је да је важно да кнез искористи „предах” и да поради на здруживању владе и народа и да се припреми било за мир, било за рат. Истог дана је писао Игњатијеву да је у проблемима на Истоку, Русија одувек заговарала мирна решења и договор с Европом.⁴⁵⁰

Тек крајем јануара 1877, после разлаза Цариградске конференције, стигла су директ-нија обавештења од канцеларовог помоћника Гирса да Русија остаје при свом захтеву да се изврше реформе у корист хришћана у Турској, али да одлука о даљим корацима неће бити донета пре консултација са осталим силама. Србији је поручио да је добро да склопи мир кад нити жели рата, нити има војске. У истом духу је био и царев одговор на кнежев телеграм 23. јануара.⁴⁵¹ Србија је хитно морала да искористи преосталих месец дана да дође до мира са Турском, јер је рок за продужено примирје истицао 1. марта. Кнез Милан је 27. јануара 1877. одговорио на писмо великог везира да је спреман да ступи у непосредне преговоре с Портом ради склапања мира.⁴⁵²

* * *

Последице неуспешне мисије генерала Никитина биле су далекосежне са српског ста-новишта. Недељу дана пошто је Никитин опозван, Русија закључује са Аустро-Угарском Тај-не будимпештанске конвенције и чини највеће уступке на Балкану у протеклих двадесет пет година, када је у питању простор западног Балкана. Та одлука је донета са становишта заштите примарних руских интереса.

По повратку из Петрограда, Мариновић је добио налог од кнеза да сврати код Андра-шија, којег је затекао у Будимпешти. Аустро-угарски министар му је рекао да ће Монархија сматрати да има одрешене руке ако би руске трупе ушле на српску територију, јер ће и та сила поштовати Париски уговор само ако га буду поштовале и остале силе. Одлучно је демантовао све гласине да Монархија намерава да заузме Београд или део Србије.⁴⁵³ Исто је

⁴⁴⁸ *Особое приращение к описанию русско-турецкой войны на Балканском полуострове*, вып. VI, 213–214.

⁴⁴⁹ РГВИА, Ф. 439, л. 15/часть 2, л. 256; Извештај Н. Сњесорова од 8/20. фебруара 1877. о одласку руских добровољаца из Србије. *Особое приращение к описанию русско-турецкой войны на Балканском полуострове*, вып. V, 196; Исто, вып. VI, 204–211.

⁴⁵⁰ Оба писма објављена у: V. Vučković, *Misija Jovana Marinovića u Petrogradu*, 368; ОБТИ, I, 570.

⁴⁵¹ *Записи*, III, 267–269; АС, МИД-ПО, 1877, ф. 1, л. 4, пов. бр. 1069.

⁴⁵² АС, МИД-ПО, 1877, ф. 1, л. 5, пов. 30.

⁴⁵³ *Записи*, III, 279–280; V. Vučković, *Misija Jovana Marinovića u Petrogradu*, 565–566, 571.

речено и руском генералштабном пуковнику Петру Паренсову, који је крајем децембра 1876, по императоровом налогу, ишао у Беч да дозна каква су расположења Монархије према могућем уласку руске војске на територију Србије у случају рата са Турском. Прецизирано је да Беч „блаконаклоно и другарски” гледа на улазак руских трупа у Румунију и Бесарабију, али да о Србији не може бити ни говора, јер би то значило рат између Русије и Аустроугарске. О свему томе је било речи током Никитинове мисије у Србији, на коју је у Бечу гледано с великим подозрењем. Новиков је потврдио могућност заузимања Босне и Херцеговине од стране Монархије и констатовао је да би то погодовало Русији, јер би се Беч дуго бавио запоседањем тих области. У сваком случају, Кладово као место прелаза руских снага на тло Србије је изопштено из даљих војних планова, на којима је посебно инсистирао главнокомандујући, велики кнез Николај Николајевић.⁴⁵⁴ Зато је Русија настојала да потпише конвенцију с Румунијом о проласку трупа кроз њену територију, одуставши од тзв. западног правца наступања.

Уступак Русије је био круцијалан за споразум са Монархијом, али је пресудно утицао и на даљи спољнополитички развитак Србије. Сетимо се само како су се две силе почетком седамдесетих година договарале да у Србији буду „на равној ноzi”, те са колико је суревњивости Русија оспаравала супарници било каква ексклузивна права на Балкану, било у Босни и Херцеговини, било у Србији и Црној Гори. То се тајним будимпештанским конвенцијама из јануара 1877. променило. Већ у првом члану, интервенција у Босни и Херцеговини се своди на Андрашијеву ноту из 1875. године и одриче се свака могућност за њен аутономни статус. Зато се тврди да се Бугарска налази у повољним условима за аутономне институције, те ће обе стране на Цариградској конференцији тражити широку аутономију за ту провинцију. Ако се то не постигне и уследи рат између Русије и Турске, бечка влада ће поштовати благодатност неутралност, чак ће, колико је у њеној моћи, спречавати колективно посредовање других сила. Аустроугарска задржава право да одлучи о тренутку и начину окупације Босне и Херцеговине. Она се обавезује да неће ширити војну акцију на простору Србије, Црне Горе, Румуније и Бугарске, а Русија неће с војском улазити у Србију, Црну Гору и Босну и Херцеговину. Србија је постала неутрална зона, а Босна и Херцеговина су, за разлику од договора у Рајхштату 1876, постале неспорна зона утицаја Хабзбуршке монархије, са правом на окупацију.⁴⁵⁵ Врло је битно истаћи да је допунском конвенцијом утврђено да у случају територијалног прекрајања или распада Турске, двојна монархија може да анектира Босну и Херцеговину, док Русија може да анектира само Бесарабију. Бољу позицију Аустроугарске Русија је после рата хтела да надомести Великом Бугарском на рачун Србије, што је условило бројне вишедеценијске неспоразуме и сукобе, како између Србије и Бугарске, тако и између Србије и Русије. Посматрајући руску политику на Балкану од друге половине шездесетих година 19. века, можемо тврдити да је ово био њен највећи уступак. Западне силе су јој спориле претензије у западном делу Балкана и то је била реалност са којом се Русија суочила. Повлачећи се на простор источно од Тимока, Србија је испала из њеног спектра, али је, позивањем на морални утицај, Русија увек тежила да свој утицај у Србији одржи и појача. Истовремено, додатком конвенције је поновљена сагласност двеју сила из Рајхштата да се искључује могућност стварања велике компактне државе, „словенске или друге”.⁴⁵⁶

MISSION OF GENERAL NIKITIN IN SERBIA 1876/77

Summary:

⁴⁵⁴ *Особое приращение к описанию русско-турецкой войны на Балканском полуострове*, Вып.V, 156–160.

⁴⁵⁵ *Балкански уговорни односи 1876–1918*, I, 59–60.

⁴⁵⁶ Исто, 61–62.

The decision on the mission of General Vladimir Nikolayevich Nikitin in Serbia was made in mid-November, but with its implementation delayed for a month and a half. Before the departure of General Nikitin, his instructions were changed, and instead of a "sufficient" number of officers, only two were accompanying him. The task of the envoy was to, with the consent of Prince Milan, reorganize the Serbian forces for joint action with the Russian army against Turkey. However, Russian financial assistance and weapons did not arrive in Serbia, as promised. Also, the general sought a corps of Serb army, which could defend the lower Timok River to Kladovo for eighteen days, designed to lift the pontoon on the Danube in order to allow the crossing of a Russian division. Another military expert, General Zelenoy, claimed that another corps needed to keep the defense line from Kladovo through Zaječar, Knjaževac to Aleksinac and Niš. If the Serbian side agreed, as Snasarev noted, the rest of Serbia would have remained undefended. Concluding that there were only five battalions of "reliable" army in Serbia, which could be gathered insofar by January 6, and that was no more than five thousand men, Nikitin thought that was useless to try anything. At the same time as Nikitin arrived in Belgrade, Russian Emperor ordered that should be found out in Vienna what was the mood of the Austria-Hungary Monarchy for the possible entry of the Russian army into the territory of Serbia in the event of a war with Turkey. The answer was that Vienna was "blasphemous and companion" looking at the entry of Russian troops in Romania and Bessarabia, but that there can be no talk about Serbia because that would mean a war between Russia and Austria-Hungary. The consequences of the unsuccessful mission of General Nikitin were far-reaching from the Serbian point of view. One week after Nikitin was revoked, Russia concluded with Vienna the secret Budapest Convention and made the biggest concessions in the Balkans over the past twenty-five years. This decision was made from the standpoint of the protection of primary Russian interests.